

Review and Evaluation of Manuscript Cataloging Methods in Afghanistan

Masuma Nazari

M.A. in Codicology and Manuscript Conservation, Iran Studies Department, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran. E-mail: nazari.masuma@gmail.com

Abstract

Objective: The present study is intended to review and evaluate the published catalogs of Afghan collections from 1314 Sh. /1935 AD up to 1399 Sh. /2020 AD, so that in addition to recognizing the characteristics of cataloging in contemporary Afghanistan, the level of compliance with the DCRB standard in them is also determined.

Research Method/Approach: This research is of applied type and conducted by survey method. The lists published in the form of single articles and independent monographs until 1399/2020 were reviewed through a checklist and based on the DCRB standard. The lists have been evaluated in three categories: lists of Afghan collections; the lists prepared by foreign catalogers from Afghan collections; and the lists prepared by Afghans from collections abroad.

Findings and Conclusions: The findings indicated that in terms of cataloging method, two parts of bibliography and codicology are seen in all descriptive lists. But in most lists, these two parts are not completely separated. Besides, the amount of the manuscript description is different. In this regard, 64 percent of Afghanistan's lists are of descriptive type and 36 percent are of non-descriptive type. In terms of the structure of the list, 70 percent of the lists are organized according to the title of the manuscript.

On average, the descriptive catalogs authored by domestic catalogers conform to the DCRB standard by 61 percent and the catalogs authored by foreign catalogers conform by 59 percent. Further results showed that the list of manuscripts of the National Archives by Afzali and Nayyir (1364-67/1985-88) by 77 percent, Keller's list (1395/2016) by 75 percent and Parwanta's list (1322/1943) by 72 percent are the most compatible with cataloging standards. After that, the list of Afzali (1363/1984), Abdurrahman Doust (1397/2018) and Moshtari (1365/1986) have the highest compliance with the above-mentioned standard by 67 percent. Also, there was a complete pause in cataloging manuscripts in two periods of time: 1. The forty-year period (1312-1352/1933-1973) of Mohammad Zaher Shah's reign; 2. During the civil wars and the first round of the Taliban's rule from the late 60's/80's to the early 80's/2000's. War and political and social unrest, inappropriate cultural policies, lack of experts and codicologists, and the lack of understanding the importance of manuscripts as a national heritage by the cultural policy-makers seem to be the factors behind the slowdown and cessation of cataloging manuscripts in Afghanistan.

Keywords: manuscript, cataloguing, contemporary Afghanistan, cataloguing methods

-----
Publisher: Organization of Libraries, Musums and Documents Center of Astan Quds Razavi
Manuscripts Journal of Research Studies, 2022, Vol. 1, No.1, pp. 85-109.
Received: 10/06/2022 - Accepted: 17/08/2022

بررسی و ارزیابی شیوه‌های فهرست‌نگاری نسخ خطی در افغانستان

معصومه نظری ID

کارشناسی ارشد اصول نسخه‌شناسی، مرمت نسخ خطی و نسخه‌آرایی، گروه ایران‌شناسی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران.
رایانامه: nazari.masuma@gmail.com

چکیده

هدف: پژوهش حاضر فهرست‌های نسخ خطی منتشر شده از سال ۱۳۱۴ تا سال ۱۳۹۹ در افغانستان را مورد مطالعه و بررسی قرار داده است تا علاوه بر شناخت ویژگی‌های فهرست‌نگاری در افغانستان معاصر، میزان رعایت استاندارد DCRB را در آن‌ها مشخص نماید. **روش/رویکرد پژوهش:** این پژوهش از نوع کاربردی و به روش پیمایشی انجام پذیرفته است. فهرست‌های چاپ شده در قالب تک مقاله و تک‌نگاشت مستقل تا سال ۱۳۹۹ از طریق یک سیاه‌و‌ارسی و بر مبنای استاندارد DCRB مورد بررسی قرار گرفت. فهرست‌ها، در سه گروه فهرست‌های مجموعه‌های افغانستان، فهرست‌هایی که فهرست‌نگاران خارجی از مجموعه‌های افغانستان تهیه کرده‌اند و فهرست‌هایی که افغان‌ها از مجموعه‌های خارج از کشور تهیه نموده‌اند، ارزیابی شده است.

یافته‌ها و نتایج: یافته‌ها نشان داد که از نظر روش فهرست‌نگاری، دو بخش کتابشناسی و نسخه‌شناسی در همه فهرست‌های توصیفی دیده می‌شود. اما در اکثر فهرست‌ها این دو بخش کاملاً از هم تفکیک شده نیست. همچنین میزان توصیف نسخه متفاوت است. در همین راستا ۶۴ درصد از فهرست‌های افغانستان از نوع توصیفی و ۳۶ درصد از نوع نامگو است. از نظر ساختار تنظیم فهرست نیز ۷۰ درصد از فهرست‌ها بر اساس عنوان نسخه تنظیم شده است.

به طور متوسط فهرست‌های توصیفی که توسط فهرست‌نگاران داخلی تألیف شده‌اند، به میزان ۶۱ درصد و فهرست‌هایی که توسط فهرست‌نگاران خارجی نگاشته شده‌اند به میزان ۵۹ درصد با استاندارد DCRB تطابق دارند. نتایج بیشتر نشان داد فهرست نسخه‌های خطی آرشیف/آرشیو ملی از فضلی و نیر (۱۳۶۴-۶۷) به میزان ۷۷ درصد، فهرست کلیر (۲۰۱۶) به میزان ۷۵ درصد و فهرست پرونتا (۱۳۲۲) به میزان ۷۲ درصد بیشترین تطبیق را با استانداردهای فهرست‌نویسی داشته است. پس از آن فهرست فضلی (۱۳۶۳) و عبدالرحمن دوست (۱۳۹۷) و مشتری (۱۳۶۵) به میزان ۶۷ درصد بیشترین تطبیق را با استاندارد مذکور داشته‌اند. همچنین در دو برهه زمانی توقف کامل در فهرست‌نگاری مخطوطات به چشم می‌خورد: (۱) دوره چهل ساله (۱۳۱۲-۱۳۵۲) سلطنت محمدظاهر شاه (۲) در زمان جنگ‌های داخلی و حکومت نخست طالبان از اواخر دهه شصت تا اوایل دهه هشتاد خورشیدی. جنگ و ناآرامی‌های سیاسی و اجتماعی، سیاست‌های فرهنگی نامناسب، کمبود متخصص و نسخه‌شناس و عدم درک درست سیاست‌گزاران فرهنگی از اهمیت نسخ خطی به عنوان میراث ملی، از عوامل کندی و توقف فهرست‌نگاری مخطوطات در افغانستان به نظر می‌رسد.

کلیدواژه‌ها: نسخه‌خطی، فهرست‌نویسی، افغانستان معاصر، روش‌های فهرست‌نویسی

ناشر: سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی

پژوهشنامه مطالعات نسخ خطی، ۱۴۰۱، دوره ۱، شماره ۱، صص. ۸۵-۱۰۹.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۳/۲۰ - تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۵/۲۶

مقدمه

احمدشاه دُرانی (۱۷۲۲-۱۷۷۳م.) در ۱۱ ربیع الثانی سنه ۱۱۶۸ ذریعه فرمانی عنوان عبدالله خان دُرانی پوپلزایی سرکار دیوان بیگی بیت الآثار و کتابخانه شاهی را بنیان نهاد و خازن و داروغه و وظایف آن‌ها را تعیین نمود. بیت الآثار احمدشاهی مشتمل بر مُتبرکات، نسخه‌های خطی، اجناس قیمتی و موارد متعدد دیگر بود (وکیلی پوپلزایی، ص. ۱۵). پس از مرگ احمد شاه، فرزندش تیمورشاه (۱۷۴۶-۱۷۹۳) حین انتقال پایتخت از قندهار به کابل در سال ۱۷۷۵م. خزاین بیت الآثار را نیز با خود به کابل آورد و در سال ۱۱۹۲ ق. / ۱۷۷۸م. بنایی برای نگهداشت آن از نو بناکرد (وکیلی پوپلزایی، ۱۳۴۶، ص. ۱۶۱-۱۶۳). نسخه‌های بیت الآثار بعدها کتابخانه شاهی را تشکیل داد و برای آن داروغه کتابخانه و کتابدارباشی مقرر شد.

از تیمورشاه اولاد بسیاری برجای مانده بود و پس از مرگ وی هر کدام در گوشه‌ای ادعای تاج و تخت داشتند. جنگ‌های داخلی بعد از تیمورشاه به خاطر به دست آوردن قدرت بین پسران و نوادگان او و امیر دوست‌محمدخان (۱۷۹۳-۱۸۶۳) و کشمکش بین امیر و پسران و برادران او بر سر قدرت، باعث بی‌نظمی و ناآرامی‌های فراگیر و عظیم در کشور شد و امکانات پیشرفت و انکشاف علوم و فنون از بین رفت. انگلیسی‌ها هم با استفاده از این فرصت مداخلات خود را در امورات داخلی و خارجی کشور بیشتر کردند و جنگ‌های داخلی به همراه دخالت اجانب و تهاجمات خارجی کشور را به آتش کشانید و در چنین وضعیتی در جریان رقابت‌های سیاسی شهزادگان سدوزایی، کتابخانه شاهی در سطح نازلتری قرار گرفت (نیلاب‌رحیمی، ۱۳۶۱، ص. ۲۱۳) و هجده هزار نسخه خطی، در اثر جنگ‌های خاندانی بین نوادگان تیمورشاه، جنگ‌های افغان-انگلیس و بی‌توجهی و بی‌علاقگی شاهان پس از وی، از بین رفت (وکیلی پوپلزایی، ۱۳۵۰، ص. ۱۶؛ نیلاب رحیمی، ۱۳۶۱، ص. ۲۲۶ و ۲۲۸-۲۲۹) و حتی اسناد جمع‌داری و سیاهه‌ای هم از آن باقی نماند.

امیرشیرعلی خان (۱۸۲۵-۱۸۷۹) در سنه ۱۲۷۸ جانشین امیردوست محمد خان شد. او توانست اقداماتی را در جهت بهبود امور علمی و فرهنگی کشور انجام دهد. از جمله اقدامات مهم وی، آوردن مطابع و احیای مجدد و تقویت کتابخانه سلطنتی بود که پدرش امیردوست محمد خان آن را از هم پاشانده بود. در کتابخانه شاهی امیرشیرعلی خان آثار خطی و مطبوع نگهداری می‌شد. کتابخانه وی رابطه خوبی با مطابع و مراکز نشراتی هند داشت و نشریات هند به کتابخانه سلطنتی امیر می‌رسید (وکیلی پوپلزایی، ۱۳۵۰، ص. ۱۷؛ نیلاب رحیمی، ۱۳۶۱، ص. ۲۳۵). به نظر می‌رسد در اثر آتش‌سوزی که توسط انگلیسی‌ها در سرای سردار شیرعلی خان رخ داد، اکثر کتاب‌های کتابخانه شاهی سوخته و از بین رفته است (رهین، ۱۳۸۶، ص. ۵۹-۶۵) به همین دلیل معلومات ما از کتابخانه شاهی زمان وی بسیار اندک است و فهرست و سیاهه‌ای که محتویات کتابخانه و طرز فهرست‌نویسی آن را نشان دهد برجای نمانده است.

به جهت این که نسخه‌های خطی محفوظ در کتابخانه‌های شاهان پیش از عبدالرحمن خان نقش مهر ندارند، مشخص نیست که کدامیک از نسخه‌های محفوظ در کتابخانه‌های امروزی، متعلق به آن شاهان بوده‌اند و یا آن کتابخانه‌ها متضمن چه نسخه‌هایی بوده است. صرفاً ما از بعضی نسخه‌هایی آگاهی داریم که در منابع تاریخی ذکر آن آمده است و یا رسم خزانة و انجامه، تعلق و کتابت نسخه به یکی از شاهان آن دوره را اطلاع می‌دهد.

از کتابخانه امیرعبدالرحمن خان (۱۸۴۰؟-۱۹۰۱) تا محمدظاهرشاه، نسخه‌های بسیاری در آرشیو ملی افغانستان محفوظ است و مَهرها، دستخطها و یادداشت‌های روی نسخه‌ها متضمن موضوعات گسترده‌ای از تعلق نسخه، بخشش، قرائت توسط شاه، فهرست‌نویسی و موضوعات ارزشمند بسیاری است. کتابخانه امیرعبدالرحمن خان مرکز استکتاب و استنساخ کتب بوده و خطاطان و هنرمندانی که در فن کتابداری و کتابشناسی دستی داشتند در آنجا مصروف بودند. (نیلاب رحیمی، ۱۳۶۱، ص. ۲۴۵) در زمانه او خبرنگارها، فرامین و یادداشت‌های سلطنتی به صورت بسیار زیبا و مُنقَش ترتیب می‌شده است و مُحرران، نستعلیق‌نویسان و مُذهبان دربار، در صورت اندک اشتباه جان خود را از دست می‌دادند (رهین، ۱۳۸۶، ص. ۷۷). در کتابخانه امیر کتب چاپی کابل و نیز کتبی که از هندوستان و عربستان به رسم تُحفه به حضور امیر تقدیم می‌گردید، نگهداری می‌شده است (وکیلی پوپلزایی، ۱۳۵۰، ص. ۱۸). خلیلی تعداد کتاب‌های مطبوع و مخطوط کتابخانه امیر را ۱۲۰ هزار جلد نگاشته است (خلیلی، ۱۳۹۰، ص. ۱۸۸). وکیلی از میرزا محمد نبی‌خان واصل و تعدادی دیگر نام می‌برد که در کتابخانه حضور آنور والا به امور کتابخانه مشغول بودند. به نظر می‌رسد در کتابخانه امیرعبدالرحمن خان، امور کتابخانه به سرپرستی اشخاص مورد اعتماد وی از جمله دبیرالممالک، مستوفی‌الممالک و مُنشیان حضور به انجام می‌رسیده است (وکیلی پوپلزایی، ۱۳۵۰، ص. ۱۸). کتابخانه شاهی امیرحبیب‌الله خان (۱۸۷۲-۱۹۱۹) و سردار نصرالله خان (۱۸۴۷-۱۹۲۰) نایب‌السلطنه پسران امیرعبدالرحمن نیز دارای نفایس قلمی بسیار ارزشمندی بودند که صدها نسخه از آن‌ها امروزه در آرشیو ملی نگهداری می‌شود. بسیاری از این نسخه‌ها متضمن یادداشت‌هایی در صفحات بدرقه است که به خط امیرحبیب‌الله خان و نصرالله خان نگاشته شده است.

اگرچه از عصر احمدشاه دُرانی (۱۷۴۷) تا محمدظاهرشاه (۱۹۳۳) آخرین پادشاه افغانستان، هنوز سیاهه و فهرستی از کتابخانه‌های شاهی افغانستان شناسایی نشده است، اما اسناد و منابع تاریخی از موجودیت صندوق‌خانه‌های اجناس، کتابخانه‌های شاهی و نیز مناصبی مانند داروغه کتابخانه، کتابدارباشی، کتابدار حضور، خازن‌الکتب، کتابخوان حضور و فعالیت‌هایی چون عرض دیدن، به قید فهرست گرفتن و در جمع گرفتن اطلاع می‌دهد.

اولین فهرست کامل کتب چاپ شده در مطابع افغانستان ذیل شماره چهاردهم، سال دوم سراج‌الاکابر افغانیه به تاریخ ۱۹ حمل / فروردین ۱۲۹۲ به نشر رسید. این اولین کتابشناسی کتب چاپی در افغانستان بود که در یک جریده به نشر رسیده است. اگرچه اولین بار معرفی کتاب تحت عناوین «اعلان کتاب» و «اشتهار کتاب» در جریده شمس‌النهار کابل در سال ۱۲۵۳ / ۱۸۷۳ م. صورت گرفته بود.^۱ به نظر می‌رسد نخستین سیاهه به نشر رسیده از منابع یک کتابخانه مشخص نیز در سال ۱۳۰۹ توسط خلیل‌الله خلیلی تهیه شده است که مشتمل بر ۱۵۸ عنوان کتاب موجود در کتابخانه مسجد جامع شریف در هرات است (خلیلی، ۱۳۰۹، ص. ۳۱-۴۵).

این درحالی است که نخستین فهرست نسخ خطی افغانستان به روش امروزی در سال ۱۳۱۴ توسط سرور گویا اعتمادی در سالنامه کابل منتشر شد^۲ که مشتمل بر توصیف نسخه‌هایی گزیده از موزه کابل، کتابخانه ملی دارالسلطنه کابل و کتابخانه وزارت معارف است. به این ترتیب تدوین و چاپ فهرست کتب چاپی پدیده‌ای پیشگام‌تر از نشر فهرس مخطوطات در کشور بوده است.

در سال ۱۳۱۵ احمدعلی گهزاد ضمن معرفی موزه کابل، فهرستی از آثار اسلامی آن را که مشتمل بر آثار خطی و اشیای درون و بیرون دیوارها بود، به نشر رسانید.^۳ در سال ۱۳۲۴ صالح محمد پرونتا فهرستی گزیده از کتابخانه شخصی خود را منتشر کرد که مشتمل بر توصیف ۴۳ نسخه بود.^۴ در همین سال‌ها معرفی مخطوطات افغانستان در قالب تک مقاله در نشریاتی چون آریانا منتشر می‌شد. همچنین ترجمه فهرست‌های گزیده از مجموعه‌های پشتو در دیگر کشورها به نشر می‌رسید. اما به جز فهرست گویا و پرونتا اثر دیگری در شکل و شمایل و نقش و کارکرد فهرست به نشر نرسید تا این که سرژ دو لوژیو دو بورکوی^۵ در سال ۱۹۵۶ فهرستی از ۱۹۲ نسخه عربی را تحت عنوان المخطوطات العربیه فی افغانستان^۶ به نشر رسانید. وی همچنین فهرستی از نسخه‌های موزه هرات، موزه کابل و ریاست مطبوعات را تحت عنوان 'MAMNUSCRIT D' AFGHANNISTAN به فرانسوی در همین سال منتشر کرد. سپس در سال ۱۹۶۴ / ۱۳۴۴ فهرستی جامع از مخطوطات کتابخانه‌های سلطنتی محمدظاهر شاه، کتابخانه موزه کابل، وزارت مطبوعات، دانشگاه کابل، موزه هرات و وزارت معارف را که دربردارنده ۱۵۹۰ نسخه بود به زبان فرانسوی در قالب کتاب به نشر رسانید. فهرست او با کمک فهرست‌نگاران افغانستان به انجام رسیده است. این اولین فهرست از نسخه‌های خطی

۱. بر اساس مقاله چاپ نشده‌ای تحت عنوان: پیشینه تاریخی کتابشناسی (بیبلیوگرافی نگاری) در افغانستان از محمد رسول رهین.

۲. بعضی از نسخه‌های نایاب قلمی کابل، سالنامه کابل، ۱۳۱۴، ص. ۱۷۳-۱۸۸.

۳. سالنامه افغانستان، ۱۳۱۵، ص. ۲۶۹-۳۰۰.

۴. کتاب و کتابخانه، آریانا، ش. ۷ (ص. ۳۶-۴۰)، ۸ (ص. ۴۳-۴۴)، ۹ (ص. ۲۶-۲۹) و ۱۲ (ص. ۲۲-۳۱) ۱۳۲۲.

5. Serge de Laugier de Beaurecueil

۶. المخطوطات العربیه فی افغانستان، ۱۹۵۶، المجلد الثاني، الجزء الاول. ص. ۳-۳۳.

افغانستان بود که در آن روزگار در دسترس پژوهشگران قرار گرفت. در همین سال‌ها فکری سلجوقی مصروف فهرست‌نویسی نسخه‌های موجود در کتابخانه وزارت مطبوعات بود.^۱ اما فهرست وی نه تنها به نشر نرسید بلکه دست‌نویس آن نیز در حال حاضر در دسترس نیست. در وزارت معارف و موزه کابل نیز نسخه‌های فهرست‌نویسی و فهرس دست‌نویس جهت حل مطلب محققین از سال‌های قبل از فهرست بورکوی در دسترس بود.^۲ اما به دلایل نامعلومی هرگز به مرحله نشر نرسید. اسناد بسیاری از فهرست‌نویسی کتابخانه سلطنتی محمدظاهرشاه به دستخط خلیل‌الله خلیلی و سایر عوامل کتابخانه بر روی صفحات بدرقه نسخه‌ها برجای مانده است. فهرست او در هشتصد صفحه نگاشته شده بود (خلیلی، ۱۳۹۰، ص. ۳۷۵) و در جریان کودتاهای دهه پنجاه خورشیدی از بین رفت و اثری از آن بر جای نماند.

از دهه بیست تا دهه شصت خورشیدی از احمدعلی کهزاد، عبدالحی حبیبی، صدیق‌الله رشتین، عتیق‌الله معروف، واحدی جوزجانی، فکری سلجوقی، خلیل‌الله خلیلی، میرغلامرضا مایل هروی، محمدانور نیر، وسیمه حکیمی، عبدالقدیر مشتری نجرابی، عبدالرشید صمدی و تعدادی دیگر فهرست‌هایی در قالب مقاله (تألیف یا ترجمه) در نشریات به نشر رسید اما تا سال ۱۳۵۴ هیچ فهرستی از مخطوطات افغانستان در قالب کتاب منتشر نشد تا این که فهرست نسخه‌های قلمی پشتوی دانشگاه کابل و پشتو تولنه (انجمن پشتو) توسط محمدابراهیم ستوده و عبدالرحمن منتشر شد. فهرست ۵۰۰ نسخه خطی دانشگاه کابل در ابتدای دهه پنجاه توسط میرغلامرضا مایل هروی به اتمام رسیده بود (نوشاهی، ۱۳۹۰، ص. ۱۶۲)، اما هرگز اقبال چاپ نیافت. فهرستی از علی‌اصغر بشیر نیز که مشتمل بر حدود ۳۵۰۰ نسخه موجود در آرشیو ملی افغانستان بود، تدوین و تهیه شد. هدف فهرست مذکور دسترسی سریع به محتویات آرشیو ملی بود. این فهرست در سال‌های ابتدایی دهه پنجاه تکمیل شد. فهرست بشیر اگرچه پایه و اساس فهرست‌های منتشر شده در دهه شصت قرار گرفت، اما خود به عنوان اثری مستقل که حاصل اولین کوشش‌های فهرست‌نویسی مخطوطات در آرشیو ملی بود، به چاپ نرسید. در میانه دهه پنجاه، عبدالحی حبیبی ضمن کتاب هنر عهد تیموریان و متفرعات آن توصیفی از ۱۰۴ نسخه هنری افغانستان را ارائه داد که در کتابخانه سلطنتی، کتابخانه عامه کابل، دانشگاه کابل، موزه هرات و مجموعه شخصی مایل هروی نگهداری می‌شد.^۳ در دوران حکومت سوسیالیستی افغانستان

۱. بر روی برخی از نسخه‌های خطی محفوظ در آرشیو ملی دستخط‌هایی از فهرست‌نگاران که به فهرست سلجوقی اشاره کرده‌اند، دیده می‌شود که می‌توان از نسخه قرآن به خط کوفی به شماره ثبت ۵۰۶۰، معارج النبوت به شماره ثبت ۱۰۱۹ و دیوان کمال‌الدین اسمعیل اصفهانی به شماره ۳۹۹۵ نام برد.

۲. جزئیات بیشتر در باب تاریخ فهرست‌نویسی در کتابخانه‌های افغانستان در پایان‌نامه نگارنده آمده است.

۳. اثر حبیبی مشتمل بر فهرست ۲۶۴۵ اثر خطی باقیمانده از مکتب هرات و متفرعات آن است که در کتابخانه‌ها و موزه‌های مختلف تا امروز محفوظ است.

از سال ۱۳۶۳ تا سال ۱۳۶۷ که جنگ داخلی بین حکومت وقت و مجاهدین اسلامی به اوج خود رسیده بود، فهرست‌های آرشیو ملی مشتمل بر پنج جلد فهرست نسخ خطی^۱ و دو جلد فهرست اسناد تاریخی در قالب کتاب برای اولین بار منتشر شد. پس از این تاریخ با شدت یافتن جنگ داخلی که به تعطیلی کتابخانه‌ها و مهاجرت متخصصین و نسخه‌شناسان انجامید، هیچ فهرستی از مجموعه‌های افغانستان توسط فهرست‌نگاران داخلی به نشر نرسید.

فهرست کتابخانه بازار تاشقرغان که در ۱۹۷۱ توسط مارگریت رویت^۲ تهیه شده بود، در سال ۱۹۸۲ به زبان فرانسوی به نشر رسید. نسخه‌های این کتابخانه با هدف جمع‌آوری تمام نسخه‌های خطی افغانستان در یک مرکز واحد، در سال ۱۳۶۳ به آرشیو ملی منتقل شد (کمپته دولتی کلتور، ۱۳۶۳، ص. ۱۰۳-۱۱۷) در دهه شصت فهرست‌هایی از مجموعه‌های خارجی توسط محمدآصف فکرت^۳، زلمی هیوادم^۴ و نجیب مایل هروی^۵ به نشر رسید و در دهه نود نیز شاهد تألیف و نشر فهرست‌هایی از محمد (عارف) موسوی‌نژاد از چند مجموعه ایرانی^۶ بودیم که در قم به نشر رسیده است. موسوی‌نژاد در سال ۱۳۹۱ فهرستی از نسخ خطی که در خانه‌های افراد مختلف در مالستان غزنی نگهداری می‌شده است را فهرست و توسط مجمع ذخایر اسلامی در ایران به نشر رسانید.

در اواخر دهه هشتاد، فهرست‌نویسی در آرشیو ملی بعد از سال‌های طولانی توقف، آغاز شد و تا سال ۱۳۹۶ ادامه یافت. بعد از این تاریخ به دلایل اداری فهرست‌نویسی ادامه نیافت. حاصل برنامه فهرست‌نویسی این سال‌ها، فهرست کامل قرآن‌های خطی آرشیو ملی، فهرست نسخه‌های خطی منظوم، فهرست کامل نسخه‌های خطی پشتو و فهرست کتب چاپ سنگی و سربی بود. این فهرست‌ها به صورت تایپ شده تهیه شد. اما به دلیل مشکلات فنی و نیز کمبود بودجه به چاپ نرسید. اگرچه بخش کوچکی از آثار خوشنویسی قدیم آرشیو ملی در سال ۱۳۹۳ در قالب یک کاتالوگ تصویری چاپ شد.^۷

از مجموعه‌های خارجی نیز، فهرستی توصیفی از نسخه‌های خطی پشتوی کتابخانه گنج‌بخش پاکستان در سال ۱۳۹۸ توسط عبدالرحمن حبیب‌زوی پژوهشگر اکادمی علوم افغانستان در قالب پایان‌نامه انجام یافت.

۱. این پنج جلد توسط محمد اعظم افضل، محمد انور نیر و عبدالقدیر مشتری نجرابی و سایر همکاران آرشیو ملی به انجام رسیده است.

2. Margaret Reut

۳. فهرست نسخ خطی قرآن‌های مترجم کتابخانه آستان قدس رضوی، ۱۳۶۳ و فهرست الفبایی کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، ۱۳۶۹.

۴. دهند کتابخانوی پشتو خطی نسخی فهرست، ۱۳۶۳ و همچنین پشتو د ادبی تاریخ خطی منابع، ۱۳۶۶.

۵. فهرست کتب خطی کتابخانه آستان قدس رضوی، جلد نهم، ۱۳۶۰.

۶. فهرست نسخه‌های خطی و اسناد شیخ حیدرعلی صلواتی، فهرست نسخه‌های خطی و اسناد موزه مردم‌شناسی (اردکان ایران)، فهرست نسخه‌های خطی آیت الله خادمی و فهرست

۷. ملک دل: منتخب آثار خوشنویسی آرشیف ملی افغانستان، ۱۳۹۳.

در همین سال از طریق پروژه تحقیقاتی باستان‌شناسی آلمان و افغانستان در هرات، فهرستی از تمام آثار موزه و آرشیو هرات در ۷۰۰ صفحه منتشر شد که بخش مخطوطات آن فهرستی توصیفی از ۲۵۴ نسخه خطی، تعدادی کتاب مطبوع و نقاشی را شامل می‌شود. در سال ۱۳۹۷ نیز فهرستی از نسخه‌های پشتوی آکادمی علوم افغانستان توسط شریف‌الله دوست در قالب پایان‌نامه به انجام رسید و در سال ۱۳۹۹ به چاپ رسید.

فهرست‌نگاری مخطوطات در افغانستان فراز و فرودهایی را تجربه کرده است. اگرچه نخستین فهرست به شیوه امروزی در سال‌هایی نزدیک به زمانی که در ایران (۱۳۰۵) آغاز شد، به نشر رسید اما روند بسیار آهسته‌ای را پیموده است و حداقل در دو برهه زمانی توقف کامل و طولانی در این زمینه وجود داشته است. در دوران سلطنت آرام و طولانی محمد ظاهر شاه (۱۳۱۲-۱۳۵۲) به جز فهرست بورکوی، هیچ فهرست دیگری در قالب کتاب مستقل به نشر نرسید.

نتایج فعالیت‌های جدی فهرست‌نگاری که در دهه چهل آغاز شده بود، در دهه شصت و در زمان حکومت سوسیالیستی افغانستان به ثمر نشست و فهرست‌های آرشیو ملی و چند مجموعه خارجی منتشر شد. تأثیرات منفی کودتاهای در پی هم و ناآرامی‌های سیاسی دهه پنجاه و شصت باعث شد، افغانستان نتواند از انگیزه به وجود آمده در بین نسخه‌شناسان بهره‌برداری کافی نماید و از اواخر دهه شصت تا اوایل دهه هشتاد که دوران جنگ‌های داخلی و حکومت نخست طالبان است، هیچ فعالیتی در زمینه فهرست‌نگاری انجام نشد. در دوره افغانستان تحت حمایت جامعه جهانی (۲۰۰۱-۲۰۲۱)، با وجود کمبود نسخه‌شناسان باتجربه، فهرست‌نویسی از سرگرفته شد و در دهه نود و با توجه به آرامش نسبی به وجود آمده چند فهرست به انجام رسید. اما دیری نپایید که حکومت مجدد طالبان آغاز گشت و تمام فعالیت‌های فهرست‌نگاری کاملاً متوقف شد.

مسئله پژوهش

روشن است که فهرست‌ها در زمینه آگاهی از نسخه‌هایی که امروزه دیگر اثری از آن‌ها نیست و نیز یافتن و استرداد نسخه‌های خطی مسروقه و یا مفقود شده در کشورهایی که دوره‌های طولانی جنگ‌های داخلی و اغتشاشات سیاسی و اجتماعی را گذرانیده‌اند، نقش مهمی دارند. فهرست بورکوی (۱۹۶۴)، در بردارنده توصیف نسخه‌هایی در دانشگاه کابل است که دیگر هیچ اثری از آن‌ها در افغانستان نیست و یا از تعدادی از نسخه‌های به سرقت رفته از دیگر کتابخانه‌های کشور آگاهی می‌دهد. از سویی روش‌های فهرست‌نویسی مخطوطات در جهان در طول تاریخ و از کتابخانه‌ای به کتابخانه دیگر متفاوت بوده است و حتی در حال حاضر با وجود استانداردهای بین‌المللی توصیف منابع، باز هم رویه و روش کتابخانه‌ها و فهرست‌نگاران در توصیف یک نسخه واحد، متفاوت است. این موضوع باعث سردرگمی پژوهشگران و فهرست‌نگاران جوان‌تر شده است.

همچنین مشخص نیست که فهرست‌نگاران افغانستان در تألیف فهرست‌ها از چه روش‌هایی استفاده کرده‌اند، توصیف چه جنبه‌هایی از نسخه برای آن‌ها از اهمیت برخوردار بوده و چه میزان اطلاعات در توصیف یک نسخه خطی ارائه داده‌اند.

بنابراین ضروری به نظر می‌رسد تا فهرست‌های افغانستان بر مبنای قواعد و استانداردهای پذیرفته شده جهانی مورد بررسی و ارزیابی قرار گیرد و فاصله آن‌ها از روش استاندارد تعیین گردد. بدیهی است بررسی و ارزیابی فهرست‌ها، به اصلاح و بهبود روش‌های فهرست‌نگاری در سال‌های آتی انجامیده و روشی معیاری و واحد جهت تبادل اطلاعات بین کتابخانه‌ها و سهولت کار پژوهشگران، مورد توجه قرار خواهد گرفت.

پرسش‌های پژوهش

از آنجا که مشخص نیست فهرست‌نگاران افغانستان در تألیف فهرست‌ها از چه روش‌هایی استفاده کرده‌اند، توصیف چه جنبه‌ها و عناصری از نسخه برای آن‌ها از اهمیت برخوردار بوده و چه میزان اطلاعات در توصیف یک نسخه ارائه داده‌اند، این پژوهش بر آن است تا با هدف میزان انطباق فهرست‌های موجود با قواعد فهرست‌نویسی توصیفی نسخ خطی کتابخانه کنگره آمریکا (استاندارد DCRB) به پرسش‌های زیر پاسخ گوید:

۱. روش‌های به کار رفته در تدوین فهرست‌های افغانستان چگونه است؟
۲. فهرست‌نگاری نسخ خطی در افغانستان از چه ویژگی‌هایی برخوردار است؟
۳. کدامیک از فهرست‌های موجود بیشترین انطباق را با استانداردهای فهرست‌نویسی دارد و به عبارتی رعایت استانداردهای فهرست‌نویسی در فهرست‌های افغانستان چگونه است؟

روش پژوهش و جامعه آماری

پژوهش حاضر از نوع کاربردی است و جمع‌آوری داده‌ها به روش کتابخانه‌ای و توصیفی (پیمایشی) و از طریق سیاهه واریسی صورت گرفته است. برای تدوین سیاهه واریسی از قواعد فهرست‌نویسی توصیفی نسخه‌های خطی کتابخانه کنگره آمریکا (استاندارد DCRB) که در مقاله سید ابراهیم عمرانی آمده و شامل ۳۶ عنصر توصیفی می‌باشد، بهره گرفته شده است. سپس عناصر موجود در فهرست‌های جامعه پژوهش، با سیاهه واریسی تطبیق داده شد. بدیهی است هر فهرستی که بیشترین اطلاعات کتابشناسی و نسخه‌شناسی را ارائه دهد، بیشترین اطلاعات را در اختیار کاربر و پژوهشگر قرار داده است و بیشترین انطباق را با استاندارد مذکور دارد.

جامعه پژوهش مشتمل بر فهرست‌های نسخ خطی افغانستان است که از سال ۱۳۱۴ تا ۱۳۹۹ در قالب مقاله در مجلات و یا کتاب مستقل به نشر رسیده است. حدود ۵۰ فهرست شناسایی شد، اما به دلیل این که به تمام فهرست‌هایی که در قالب مقاله به نشر رسیده است، دسترسی ممکن نبود و از سویی روش فهرست‌نگار

در فهرست‌های کوتاه به درستی مورد ارزیابی قرار نمی‌گرفت، این پژوهش صرفاً آن دسته از فهرست‌هایی را مورد بررسی قرار داد که بیش از چهل نسخه را شامل شده است. جهت بررسی و ارزیابی روش فهرست‌نگاری در افغانستان، صرفاً آن دسته از فهرست‌هایی که توسط فهرست‌نگاران افغانستان و یا فهرست‌نگاران خارجی از مجموعه‌های افغانستان و کتابخانه‌های خارجی به نشر رسیده، جامعه اصلی پژوهش را تشکیل داد و فهرست‌هایی که توسط افغان‌ها از مجموعه‌های خارج از کشور تهیه شده‌اند، در مقام مقایسه و نیز بخشی از کوشش‌های فهرست‌نگاری افغان‌ها در نظر گرفته شده است. در این پژوهش ۳۰ فهرست توصیفی و نامگو از کتابخانه‌های مختلف مورد ارزیابی قرار گرفته است.

اهداف پژوهش

با توجه به این که تاکنون هیچ تحقیقی پیرامون تاریخچه فهرست‌نگاری نسخ خطی در افغانستان معاصر صورت نگرفته است و فهرست‌های موجود نیز مورد بررسی و تحلیل قرار نگرفته است، این پژوهش می‌کوشد تا به اهداف ذیل دست یابد:

۱. بررسی روش‌های فهرست‌نویسی و آگاهی از ویژگی‌های فهرست‌نگاری مخطوطات در افغانستان

۲. ارزیابی میزان انطباق فهرست‌های موجود با استاندارد DCRB

پیشینه پژوهش

تاکنون موضوع هیچ پژوهشی ارزیابی و بررسی فهرست‌های مخطوطات بر مبنای استانداردهای فهرست‌نویسی نبوده است. با این حال پژوهشگرانی به قدیمی‌ترین فهرست‌ها، تاریخ نسخه‌های خطی و معرفی فهرست‌نگاران قدیم، نقد فهرست‌ها، ضرورت فهرست‌نویسی و مشکلات آن در افغانستان پرداخته‌اند که در ذیل به طور مختصر اشاره می‌شود:

نظری (۱۳۹۸) در مقاله‌ای ضمن نقد کتاب «حکایت قرآن‌های ناپیدای افغانستان» و مقاله «آغازی بر فهرست‌نویسی مخطوطات در افغانستان» تلاش‌ها در جهت توصیف و فهرست‌نگاری مخطوطات در افغانستان در دو دهه اخیر را ناکافی می‌داند. وی دلایل عمده‌ی کندی روند فهرست‌نگاری نسخ خطی از دهه ۶۰ بدین سو را ناآرامی‌های سیاسی که از دهه پنجاه خورشیدی شروع شد، جنگ‌های داخلی، حکومت طالبان و مهاجرت متخصصین برشمرده است.

وفادار مرادی (۱۳۹۴) ضمن مقاله‌ای نگاشته است: «فهرست‌نگاری مخطوطات افغانستان تقریباً در بوت‌ه فراموشی قرار گرفته است و به غیر از تلاش‌های اندک، هیچ یک از کتابخانه‌های مشهور ولایات این سامان نه فهرست محلی دارند و نه فهرست جامع کشوری»

ریشار و دیگران (۲۰۱۶) در باب وضعیت فهرست‌نویسی این گونه می‌نگارد: برنامه فهرست‌نویسی که در دهه ۱۹۸۰ در آرشیو ملی به ثمر نشسته بود، به دلیل شروع جنگ‌های داخلی متوقف شد و حاصل آن فهرست‌هایی است که در سال‌های ۱۳۶۳، ۱۳۶۶ و ۱۳۶۷ به نگارش درآمده‌اند. به باور وی این فهرست‌ها، مطابق با استانداردهای موجود نمی‌باشد. در این گزارش مشکلات آرشیو ملی در زمینه کمبود نیروی انسانی متخصص که مجهز به دانش روز و زبان عربی باشند، به عنوان یک چالش جدی مطرح شده است و پیشنهادهای را در زمینه سرعت بخشیدن به فهرست‌نویسی و نشر فهرست‌ها ارائه داده است.

نوشاهی (۱۳۹۰) در باب نسخه‌های خطی و فهرست‌های افغانستان می‌نگارد: «در ۱۹۷۹ که شعله جنگ در افغانستان بلند شده بود، نه کتابخانه‌ای ماند و نه کتاب و کتابدار و در عین اوج قائله در افغانستان، کمیته دولتی کلتور فهارس نسخه‌های خطی را انتشار داد.»

حبیبی (۱۳۵۴) از کتابخانه‌ای در شهر بامیان خبر می‌دهد که صاحب آن حاجی شری زکی بن محمد بن علی عبدالحمید الشاعرال‌بامیانی بوده است. حبیبی دو نسخه از این کتابخانه را معرفی نموده که بر ورق آخر آن فهرست مختصر کتاب‌های او چسبانده شده است. وی تاریخ نسخه‌ها را در حدود سنه ۶۰۰ دانسته است. به این ترتیب یکی از قدیمی‌ترین فهرست‌های افغانستان، مربوط به دوره پیش از مغولان بوده است. وکیلی پوپلزایی (۱۳۵۰) در باب تاریخ کتابخانه‌ها، کتابداران و فهرست‌نگاری از ابتدای تأسیس افغانستان توسط احمدشاه درانی تا محمدظاهرشاه معلوماتی کلی ارائه داده است و ضمن بررسی تاریخ کتابخانه شاهی در هر دوره از کسانی نام می‌برد که در امور کتابخانه و فهرست دخیل بوده‌اند.

حبیبی (۱۳۴۶) به نسخه‌هایی اشاره می‌کند که در منابع کهن ذکری از آن‌ها رفته و هم اکنون به دلیل جنگ‌ها و غارتگری‌ها، دیگر در دسترس نیست و یا نسخه‌هایی که در قلمروی خراسان و افغانستان امروزی کتابت شده است اما در حال حاضر در کتابخانه‌های کشورهای دیگر نگهداری می‌شود. او پیشنهاد می‌کند که «وسایلی فراهم آید تا تمام نسخ خطی با سهل طُرق در دسترس دانشمندان باشد و فهرست کتب خطی در هر مملکت ترتیب و تکمیل و نشر گردد.»

آهنگ (۱۳۴۶) در گزارش سمینار بین‌المللی نسخ خطی کابل، انتظام بخشیدن به تهیه فهرست نسخ خطی در سطح ملی و بین‌المللی را از جمله ملاحظات اصلی سمینار می‌داند. سمینار بر تهیه و نشر فهرست‌های کامل، استفاده از استانداردهای بین‌المللی در تهیه فهرست‌ها، میکروفیلم‌سازی و فهرست‌نویسی آن دسته از مجموعه‌هایی که بیم مفقودی آن‌ها می‌رود و اولویت دادن به تهیه فهرست‌های عمومی تأکید کرده است.

واحدی جوزجانی (۱۳۴۵) به بررسی غلط‌های چاپی و کتابشناسی فهرست بورکوی و در مواردی مشکلات نسخه‌شناسی آن پرداخته است. او ضمن این مقاله مختصر نگاشته است: «مزیت‌های این کتاب زیاد است. از جمله تنها همینقدر باید گفت که آقای بورکوی، به عالم علم فهماند که در کتابخانه‌های رسمی افغانستان چه نسخه‌هایی موجود است»

حبیبی (۱۳۴۱) به داستان سفر الکوئین کشیش انگلیسی از درباریان شارلیمان (۷۴۲-۸۱۴ م) اشاره می‌کند که بین سال‌های ۷۵۰-۸۰۰ از راه روم و استانبول و دمشق به قزوین و سپس به غزنه رفت. او با هدف استنساخ از روی نسخه خطی کتاب جیش که در کتابخانه غزنه محفوظ بوده در این شهر توقف کرد. وی در باب کتابخانه غزنه می‌نگارد: شهر غزنه در آن وقت کتب‌خانه‌ای منظم و موزه سلطنتی داشته و دارای فهرست بوده است. به اعتقاد حبیبی قدیمی‌ترین فهرست در جهان اسلام و یا قلمرو خراسان بزرگ همین فهرست است.

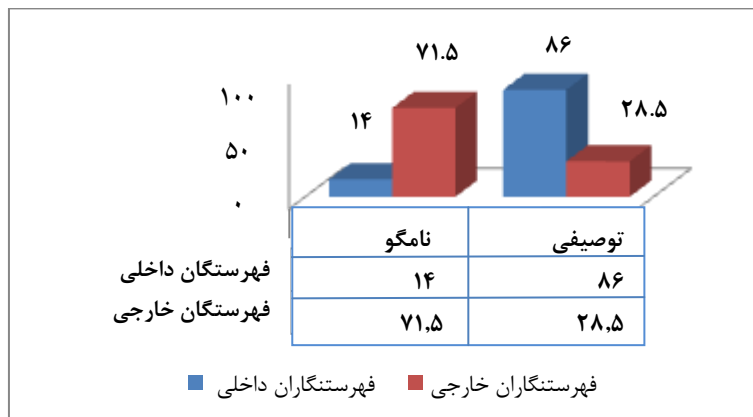
یافته‌های پژوهش

در این بخش، به بیان دوباره پرسش‌های تحقیق و پاسخ آن‌ها پرداخته می‌شود:

پرسش اول: روش‌های به کار رفته در تدوین فهرست‌های افغانستان چگونه است؟

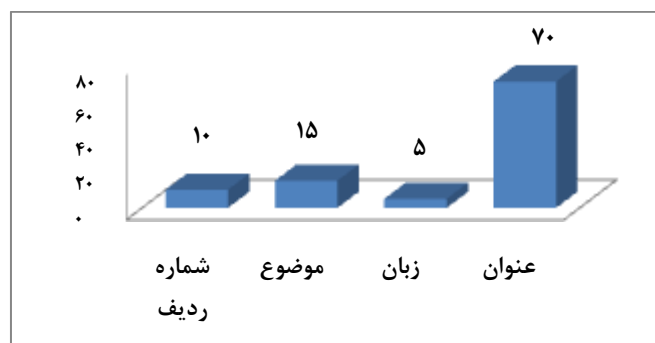
در بررسی روش‌های فهرست‌نویسی در افغانستان، نتایج ذیل در پاسخ به پرسش اول به دست آمد:

بر مبنای اطلاعات آماری پژوهش، فهرست‌هایی که توسط فهرست‌نگاران داخلی (افغانستان) تهیه شده‌اند، به میزان ۸۶ درصد از نوع توصیفی و ۱۴ درصد از نوع نامگو است، اما فهرست‌هایی که توسط فهرست‌نگاران خارجی تهیه شده‌اند به میزان ۷۱،۴۲ درصد از نوع نامگو و ۲۸،۵۸ درصد از نوع توصیفی است. بدین معنا که اکثر فهرست‌هایی که فهرست‌نگاران خارجی از مجموعه‌های افغانستان تهیه کرده‌اند، شامل حداقل اطلاعات نسخه‌شناسی و کتابشناسی است. به طور کلی ۶۴ درصد از فهرست‌های مجموعه‌های افغانستان از نوع توصیفی و ۳۶ درصد نامگو است. در بین فهرست‌های مورد مطالعه هیچ کدام به صورت تحلیلی تدوین نشده است.

نمودار ۱. درصد فراوانی انواع فهرست‌ها از نظر میزان ارائه اطلاعات (مجموعه‌های افغانستان)

همچنین در نگارش فهرست‌ها از زبان‌های فارسی، پشتو، فرانسوی، انگلیسی، آلمانی و عربی بهره گرفته شده است و زبان نگارش ۵۷ درصد از فهرست‌ها فارسی است. فهرست‌نگاران افغان به فارسی، پشتو و آلمانی فهرست‌های خویش را نگاشته‌اند و زبان‌های دیگر توسط فهرست‌نگاران خارجی مورد استفاده بوده است.

نمودار ۲. درصد فراوانی نسبی روش تنظیم ساختار فهرست‌ها (مجموعه‌های افغانستان)

از نظر ساختار کلی یا روش تنظیم فهرست نیز نمودار ۲ نشان می‌دهد که ۵ درصد از فهرست‌ها بر مبنای زبان نسخه، ۱۰ درصد بر اساس شماره ردیف و بدون نظم الفبایی در عنصر بعدی (مؤلف یا عنوان)، ۱۵ درصد موضوع و ۷۰ درصد بر اساس عنوان تنظیم شده است. تنظیم بر اساس تاریخ کتابت، شماره ثبت (ورود به مخزن) و مؤلف در هیچ کدام از فهرست‌ها دیده نشده است.

مطالعه و بررسی کاربرگه فهرست‌نویسی، مقدمه، ارجاعات کتابشناسی در متن فهرست و نیز منابع و مأخذ پایان فهرست‌های توصیفی^۱ نیز نتایج ذیل را در زمینه روش‌های خاص هر فهرست‌نگار و بهره‌گیری وی از روش و منابع پیشینیان به دست داد. در ادامه روش فهرست‌نگاران به تفکیک ارائه می‌شود:

۱. فهرست‌های نامگو در این بررسی در نظر گرفته نشده است.

جدول ۱. روش فهرست‌نگاران داخلی

نام فهرست‌نگار	سال نشر فهرست	روش فهرست‌نگاری
سرور گویا اعتمادی	۱۳۱۴	دارای دو بخش کتابشناسی و نسخه‌شناسی است اما بخش کتابشناسی غالب است. وی در تکمیل بخش کتابشناسی از حدود چهل منبع به ویژه از فهرست یوسف اعتمادی [۱۳۱۲]، فهرست کتابخانه معارف ایران، فهرست کتابخانه مشهد [۱۳۰۵]، فهرست کتابخانه مدرسه فاضلیه [۱۳۰۹] و فهرست ابن ندیم بهره برده است.
صالح محمد پرونتا	۱۳۲۲	دو بخش کتابشناسی و نسخه‌شناسی را به صورت جداگانه آورده است هر چند که از نظر ظاهری به صورت تفکیک شده نیست. اطلاعات کتابشناسی و تاریخ نسخه در روش وی غالب است و جهت تکمیل اطلاعات کتابشناسی به کشف‌الظنون مراجعه کرده است.
ستوده و عبدالرحمن	۱۳۵۴	عناصر فهرست‌نویسی در همه صفحات کلیشه شده است. دو بخش کتابشناسی و نسخه‌شناسی را تفکیک نکرده است و توصیف آن‌ها بسیار مختصر است. به دو زبان آلمانی و پشتو نگاشته شده است.
حبیبی	۱۳۵۵	تأکید بر بخش نسخه‌شناسی و تزئینات نسخه است. توصیف ذیل نسخه‌ها متوازن نیست و از سه سطر تا نه صفحه را شامل شده است. هدف وی معرفی و توصیف نسخه‌های هنری دوره تیموریان بوده است.
افضلی	۱۳۶۳	دو بخش کتابشناسی و نسخه‌شناسی در فهرست به طور واضح از یکدیگر جدا نشده است. عناصر توصیفی در هر صفحه کلیشه شده است.
افضلی و نیر	۱۳۶۴-۱۳۶۷	از نظر ساختار توصیف هر نسخه، عناصر توصیفی به صورت کلیشه در هر صفحه تکرار شده است. به فهرست‌های عبدالحسین حائری مراجعه داشته‌اند و در کتابشناسی به کشف‌الظنون حاجی خلیفه و حائری ارجاع داده‌اند.
مشتری نجرابی (پشتو)	۱۳۶۵	در فهرست پشتوی آرشیف ملی، از روش زلمی هیوادل (۱۳۶۳) و کاربرگه فهرست‌نویسی وی استفاده کرده است.
مشتری نجرابی (قرآن)	۱۳۶۶	در فهرست قرآن‌های خطی (۱۳۶۶) از روش بدری آتابای بهره برده است و دقیقاً از کاربرگه فهرست‌نویسی وی در توصیف قرآن‌های کتابخانه سلطنتی ایران استفاده کرده است.
موسوی نژاد، مالستان (۱۳۹۱)	۱۳۹۱	فهرست وی شامل دو بخش کتابشناسی و نسخه‌شناسی به صورت کاملاً تفکیک شده از نظر محتوا، ساختار و اندازه قلم و فاصله سطور و تورفتگی است. توصیف‌های وی خلاصه و در حد ضرورت است. از روش فهرست‌نگاری سید محمد صادق اشکوری بهره برده است.
شریف‌الله دوست	۱۳۹۷	عناصر توصیفی در هر صفحه کلیشه شده است. دو بخش کتابشناسی و نسخه‌شناسی کاملاً از هم تفکیک نشده است. در پایان فهرست نسخه‌های خطی از نظر ارزش علمی و هنری بررسی شده است.

در جدول ۲ به ارائه روش فهرست‌نگاران خارجی که به فهرست‌نویسی مجموعه‌های افغانستان

پرداخته‌اند، می‌پردازیم.

جدول ۲. روش فهرستنکاران خارجی که به فهرستنویسی مجموعه‌های افغانستان پرداخته‌اند

نام فهرستنکار	سال نشر فهرست	روش فهرستنکاری
بورکوی	۱۹۶۴	در روش وی اصل بر اختصار است. اطلاعات کتابشناسی شامل کمترین عناصر توصیفی است و سپس اطلاعات نسخه‌شناسی آمده است. در تکمیل اطلاعات کتابشناسی به زامباور (۱۹۲۷)، براون (۱۹۵۱)، بروکلیمان (۱۹۴۲-۱۹۴۳) مراجعه داشته است.
مارگریت رویت	۱۹۸۲	بخش کتابشناسی شامل کمترین اطلاعات است که در ابتدا ذکر شده و سپس بخش نسخه‌شناسی آمده است. نام پدیدآورندگان در فهرست وی به همان صورتی که در بین مردم رواج دارد، آمده و نام کامل و یا استاندارد ذکر نشده است. وی به ضعف دانش نسخه‌شناسی خویش خصوصاً در شناخت انواع خطوط و تاریخ نسخه اشاره کرده است.
روث کلسر Ruth Keller	۲۰۱۶	بخش کتابشناسی شامل کمترین اطلاعات کتابشناسی است. در تکمیل اطلاعات کتابشناسی، نسخه‌شناسی و تصاویر، از تاریخ تألیفات عربی از کارل بروکلیمان (۱۹۳۷-۱۹۴۹)، فهرست بورکوی (۱۹۶۴) و مقالات تخصصی که در همین کاتالوگ آمده بهره برده است. همه نسخه‌ها به همراه یک الی دو صفحه تصویر معرفی شده است.

در جدول ۳ روش فهرستنکاران افغان که به فهرستنویسی پرداخته‌اند، ارائه می‌شود.

جدول ۳. روش فهرستنکاران افغان که به فهرستنویسی مجموعه‌های خارج از افغانستان پرداخته‌اند

نام فهرستنکار	سال نشر	روش فهرستنکاری
نجیب مایل هروی و علی اردلان	۱۳۶۰	شامل دو بخش کتابشناسی و نسخه‌شناسی به صورت کاملاً تفکیک شده از نظر محتوا، ساختار و اندازه قلم و فاصله سطور و تورفتگی است. نسخه‌های مشابه را، به فهرس دیگر در ایران و کشورهای دیگر نشانی داده و از آخرین چاپ‌های نسخه نیز اطلاع داده است.
زلمی هیوادل	۱۳۶۳	غالباً در ابتدا به ذکر کتابشناسی و سپس به مشخصات نسخه‌شناسی و اطلاعات مرتبط پیرامون نسخه پرداخته است. به فهرست‌های کوشیف ^۱ (۱۹۷۶)، بادلیان (۱۹۳۰)، ستوده (۱۳۵۴)، مخطوطات شیرانی (۱۹۶۹)، بلومهارت و مکنزی (۱۹۶۵)، پشتو کتابونه (۱۳۳۷) و مقاله‌های استاد صدیق‌الله رشتین، مراجعه داشته است.
محمد آصف فکرت	۱۳۶۳	معرفی نسخه در ابتدا و سپس عناصر نسخه‌شناسی در پی آمده است. بیان خصوصیت رسم‌الخط عربی و ترجمه از ویژگی‌هایی است که بیشتر مورد توجه وی بوده است.
زلمی هیوادل	۱۳۶۶	دو بخش کتابشناسی و نسخه‌شناسی از هم تفکیک نشده‌اند. در بخش جداگانه اشعاری که در حواشی نسخه‌ها نگاشته شده، آمده است و عناوین تکراری را به فهرست سال ۱۳۶۳، ارجاع داده است و عناوین اشتباه در فهرست‌های دیگر را تصحیح کرده است.

موسوی نژاد (اردکان)	۱۳۹۰	از روش سید محمد صادق اشکوری بهره برده است.
موسوی نژاد (صلواتی)	۱۳۹۰	مانند فهرست قبلی، از روش سید محمدصادق اشکوری بهره برده است.
موسوی نژاد (خادمی)	۱۳۹۵	مانند فهرست‌های دیگر اوست.
عبدالرحمن حبیب‌زوی	۱۳۹۸	کاربرگه فهرست‌نویسی و روش کار وی مشابه شریف‌الله دوست (۱۳۹۷) است. وی معتقد است که در توصیف نسخه‌ها، از روش استاندارد در فهرست‌های مکنزی (۱۹۶۵)، کوشیف (۱۹۷۶) و هیوادمیل (۱۳۶۳) بهره گرفته است. از ویژگی فهرست وی، بررسی نسخه‌های توصیف شده از نظر انواع خطوط، جلدسازی و تزئینات در بخشی جداگانه است. همچنین در مقدمه به معرفی فهرست‌های پشتو که تاکنون به نشر رسیده است پرداخته است.

پرسش دوم: فهرست‌نگاری نسخ خطی در افغانستان از چه ویژگی‌هایی برخوردار است؟

جدول ۴ بر اساس اطلاعات فهرست‌های مجموعه‌های افغانستان تنظیم شده است و عناصر و مشخصه‌هایی از نسخه را نشان می‌دهد که در فهرست‌ها به میزان یاد شده حضور یافته است و میزان هر کدام انعکاسی از ویژگی‌های فهرست‌نگاری افغانستان را نشان می‌دهد. نتایج نشان داد که ۱۰۰ درصد از فهرست‌های افغانستان، به درج عنوان نسخه و ۹۵ درصد پدیدآور، ۹۰ درصد نام کاتب، تاریخ کتابت و زبان اثر ۸۵ درصد و ۸۰ درصد به عناوین دیگر نسخه پرداخته اند. نوع خط در ۸۵ درصد از فهرست‌ها ذکر شده است، اما درجه خط فقط در ۳۵ درصد آمده است. آغاز و انجام در ۴۵ درصد اما انجامه در درصد ذکر شده است. اندازه جلد در ۶۰ درصد و اندازه برگ ۱۰ درصد و اندازه متن فقط در ۵ درصد از فهرست‌ها آمده است. «محل درج عنوان نسخه» و «عنوان به زبان دیگر» در ۵ درصد از فهرست‌ها، «شکل نسخه» و «نسخه همراه است با» در هیچ فهرستی حضور ندارد. «رنگ کاغذ» و «تصحیح و نشر» نیز فقط در ۱۰ درصد فهرست‌ها دیده می‌شود. ۴۰ درصد از فهرست‌ها نیز دارای تصویر نسخه‌های برگزیده بوده است.

جدول ۴. میزان حضور شاخصه‌های توصیفی استاندارد در فهرست‌های افغانستان

ش	عناصر فهرست‌نویسی	درصد فراوانی	ش	عناصر فهرست‌نویسی	درصد فراوانی
۱	شکل نسخه	۰	۱۹	تعداد سطور	۶۰
۲	معرفی نسخه و فصل‌بندی	۶۰	۲۰	اندازه برگ	۱۰
۳	آغاز	۴۵	۲۱	اندازه متن	۵
۴	انجام	۴۵	۲۲	تزئینات نسخه	۷۰
۵	عنوان نسخه	۱۰۰	۲۳	تصویر و نقشه	۴۰
۶	شرح پدیدآور	۹۵	۲۴	ویژگی‌های جلد	۷۰

۲۵	توضیحات صحافی	۲۵	۵	عنوان به زبان دیگر	۷
۵۵	نوع کاغذ	۲۶	۸۰	عنوان‌های دیگر	۸
۱۰	رنگ کاغذ	۲۷	۵	محل درج عنوان نسخه	۹
۶۰	رنگ مرکب	۲۸	۲۵	محل استنساخ	۱۰
۵۰	وضعیت آسیب‌دیدگی	۲۹	۹۰	نام کاتب	۱۱
۴۰	مرمت (توضیحات مرمت)	۳۰	۸۵	تاریخ کتابت	۱۲
۴۵	سجع مهر	۳۱	۳۰	انجامه	۱۳
۵۵	حاشیه‌ها	۳۲	۷۵	کامل / ناقص	۱۴
۴۵	تاریخ نسخه (مالکان قبلی)	۳۳	۸۵	نوع خط	۱۵
۰	نسخه همراه است با	۳۴	۳۵	درجه خط	۱۶
۱۰	تصحیح و نشر	۳۵	۷۹	تعداد برگ / صفحات	۱۷
۸۵	زبان	۳۶	۶۰	اندازه جلد (قطع)	۱۸

جدول ۵ میزان حضور هر کدام از عناصر استاندارد DCRB را به طور جداگانه در دو گروه از فهرست‌های مورد مطالعه نشان می‌دهد. تفاوت قابل توجهی در میزان حضور بعضی از عناصر استاندارد در دو گروه از فهرست‌ها وجود دارد. همان طور که در جدول مشاهده می‌شود، تفاوت در عناصر توصیفی مانند «معرفی نسخه و فصل‌بندی»، «تزیینات نسخه»، «ویژگی‌های جلد»، «نوع کاغذ»، «رنگ قلم»، «انجامه»، «نوع خط»، «تعداد برگ»، «قطع»، «سجع مهر»، «حاشیه‌ها» و «تاریخ نسخه» دیده می‌شود و فهرست‌نگاران خارجی در توصیف نسخه به میزان بسیار کمتری به عناصر پیش گفته پرداخته‌اند. همچنین فهرست‌نگاران افغان در مقایسه با فهرست‌نگاران خارجی به عناصری مانند «عنوان به زبان دیگر»، «محل درج عنوان نسخه»، «رنگ کاغذ» و «توضیحات صحافی»، کمتر توجه داشته‌اند.^۱

جدول ۵. درصد فراوانی نسبی میزان حضور هر کدام از عناصر موجود در استاندارد DCRB

عناصر استاندارد DCRB	فهرست‌نگاران داخلی	فهرست‌نگاران خارجی	عناصر استاندارد DCRB	فهرست‌نگاران داخلی	فهرست‌نگاران خارجی
شکل نسخه	۰	۰	تعداد سطور	۶۰	۴۳
معرفی نسخه و فصل‌بندی	۶۰	۴۳	اندازه برگ	۱۰	۰
آغاز	۴۵	۱۴	اندازه متن	۵	۰
انجام	۴۵	۱۴	تزیینات نسخه	۷۰	۴۳
عنوان نسخه	۱۰۰	۱۰۰	تصویر و نقشه	۴۰	۴۳
شرح پدیدآور	۹۵	۱۰۰	ویژگی‌های جلد	۷۰	۴۳
عنوان به زبان دیگر	۵	۱۴	توضیحات صحافی	۲۵	۴۳

۱. این بررسی صرف‌نظر از نوع فهرست (نامگو یا توصیفی) صورت گرفته است.

عنوان‌های دیگر	۸۰	۷۱	نوع کاغذ	۵۵	۲۸
محل درج عنوان نسخه	۵	۱۴	رنگ کاغذ	۱۰	۱۴
محل استنساخ	۲۵	۴۳	رنگ مرکب	۶۰	۲۸
نام کاتب	۹۰	۷۱	وضو آسیب‌دیدگی	۵۰	۴۳
تاریخ کتابت	۸۵	۸۶	مرمت (توضیحات مرمت)	۴۰	۱۴
انجامه	۳۰	۰	سجع مهر	۴۵	۲۸
کامل / ناقص	۷۵	۷۱	حاشیه‌ها	۵۵	۲۸
نوع خط	۸۵	۵۷	تاریخ نسخه (مالکان قبلی)	۴۵	۱۴
درجه خط	۳۵	۲۸	نسخه همراه است با	۰	۰
تعداد برگ / صفحات	۷۹	۵۷	تصحیح و نشر	۱۰	۱۴
اندازه جلد (قطع)	۶۰	۲۸	زبان	۸۵	۸۶

در جدول ۵، درصد فراوانی نسبی میزان حضور هر کدام از عناصر موجود در استاندارد DCRB به تفکیک دو گروه فهرست‌نگاران داخلی و خارجی (مجموعه‌های افغانستان) ارائه شد. قابل ذکر است در فهرست‌های مورد بررسی، عناصر دیگری نیز موجود بود که در استاندارد DCRB وجود نداشت. این عناصر شامل موارد ذیل است:

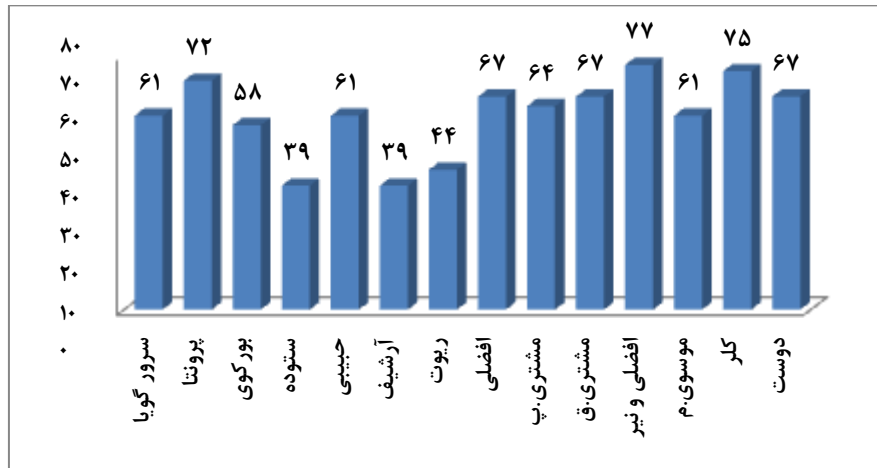
۱. نسخه مأخوذ ۲. عناوین مشابه در دیگر فهرست‌ها ۳. طرز حصول نسخه (خرید، وقف، هدیه و ...)
۴. شماره بازیابی، شماره ثبت و شماره محفظه ۵. موضوع کلی اثر ۶. مژده‌ی الیه ۷. تقدیم به ۸. سفارش‌دهنده نسخه ۹. تاریخ تألیف ۱۰. محل تألیف ۱۱. تألیف برای ۱۲. یادداشت‌های وقف ۱۳. درجه اهمیت نسخه ۱۴. نوع تهیه ۱۵. محل نگهداری نسخه ۱۶. رسم الخط

پرسش سوم: کدامیک از فهرست‌های موجود بیشترین انطباق را با استانداردهای

فهرست‌نویسی دارد و به عبارتی رعایت استانداردهای فهرست‌نویسی در فهرست‌های افغانستان چگونه است؟

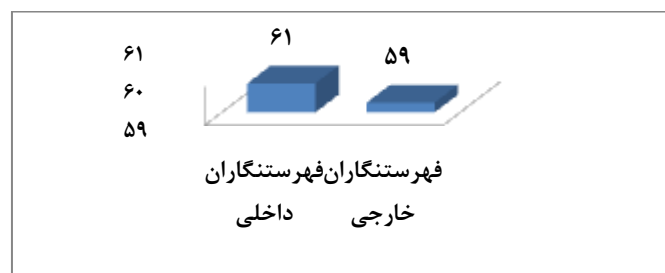
همان طور که در نمودار ۳ مشاهده می‌شود، فهرست نسخه‌های خطی آرشیو ملی از افضلی و نیر (۱۳۶۴-۶۷) به میزان ۷۷ درصد و فهرست کِلر (۲۰۱۶) به میزان ۷۵ درصد بیشترین تطبیق را با استانداردهای فهرست‌نویسی کتب خطی کتابخانه کنگره در بین فهرست‌های مجموعه‌های افغانستان داشته است. پس از آن فهرست پرونتا (۱۳۲۲) با ۷۲ درصد، فهرست افضلی (۱۳۶۳) و عبدالرحمن دوست (۱۳۹۷) و مشتری (۱۳۶۵) به میزان ۶۷ درصد بیشترین تطبیق را با استاندارد مذکور داشته‌اند. بدین معنی که عناصر فهرست‌نویسی در استاندارد DCRB به میزان ذکر شده، در فهرست‌های بالا به کار رفته است.

فهرست‌های نامگو در مقایسه با فهرست‌های توصیفی مشتمل بر عناصر توصیفی بسیار کمتری است. مقایسه جداگانه این فهرست‌ها با استاندارد مذکور نیز نشان داد که فهرست فکری سلجوقی (۱۳۴۶) به میزان ۱۴ درصد، افشار (۱۳۸۴) به میزان ۱۷ درصد، العلوجی (۱۹۹۴) به میزان ۱۷ درصد، بورکوی (۱۹۵۶) به میزان ۲۲ درصد و دانش پژوه (۱۳۴۶) ۲۵ درصد با استاندارد DCRB مطابقت داشته‌اند.

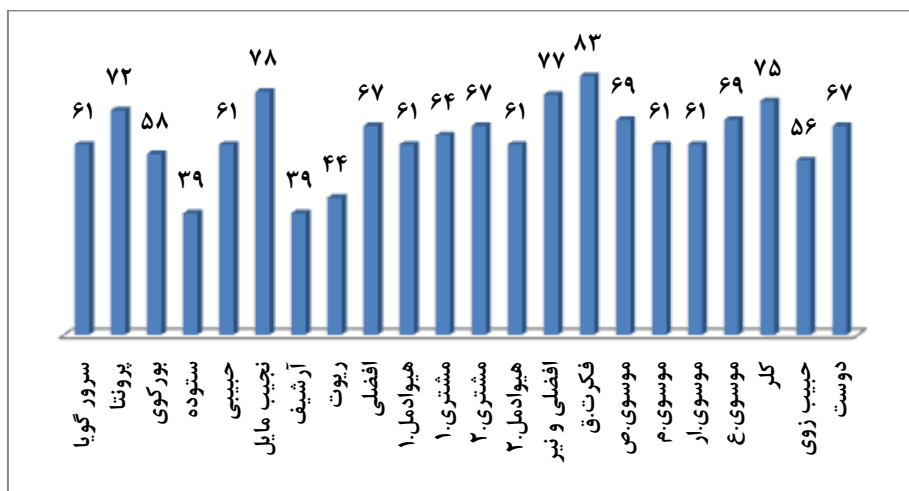

نمودار ۳. درصد فراوانی نسبی رعایت استاندارد DCRB در فهرست‌های توصیفی مجموعه‌های افغانستان

مقایسه فهرست‌های توصیفی در دو گروه فهرست‌نگاران داخلی و خارجی، نشان داد که فهرست‌نگاران داخلی به میزان ۶۱ درصد و فهرست‌نگاران خارجی به میزان ۵۹ درصد استانداردهای فهرست‌نویسی کتابخانه کنگره را رعایت کرده‌اند. همچنین میزان رعایت استانداردها در فهرست‌هایی که توسط افغانها از کتابخانه‌های خارجی تهیه شده است، ۶۷٫۲۵ درصد می‌باشد.

نمودار ۴. درصد فراوانی نسبی میزان رعایت استاندارد DCRB در بین دو گروه از فهرست‌نگاران (مجموعه‌های افغانستان)

نمودار ۵. درصد فراوانی نسبی رعایت استانداردهای DCRB بر اساس نام فهرست‌نگار (فهرست‌های توصیفی)

نمودار ۵ درصد فراوانی نسبی رعایت استاندارد DCRB را بر اساس نام فهرست‌نگاران مورد مطالعه نشان می‌دهد. فهرست محمدآصف فکرت (۱۳۶۹) بیشترین تطبیق (۸۳٪) را با استاندارد DCRB داشته است. سپس نجیب مایل هروی (۱۳۶۰) با ۷۸ درصد و افضل و نیر (۱۳۶۷) با ۷۷ درصد و کلر (۲۰۱۶) با ۷۵ درصد در رتبه‌های بعدی قرار دارند. فهرست پرونتا نیز ۷۲ درصد با عناصر فهرست‌نویسی کنگره تطبیق داشته است.

بحث و نتیجه‌گیری

نتایج نشان داد ۶۴ درصد از فهرست‌های مجموعه‌های افغانستان از نوع توصیفی و ۳۶ درصد از نوع نامگو می‌باشد. در میان دو گروه از فهرست‌نگاران، فهرست‌هایی که توسط فهرست‌نگاران افغانستان تهیه شده است، به میزان ۸۶ درصد اما فهرست‌هایی که توسط فهرست‌نگاران خارجی تهیه شده به میزان ۲۸٫۵ درصد از نوع توصیفی است. به نظر می‌رسد عواملی در ساختن عناصر توصیفی و میزان ارائه اطلاعات توسط فهرست‌نگاران دخیل بوده است. (۱) هدف از تدوین فهرست، (۲) دسترسی فهرست‌نگار به اصل نسخه خطی و (۳) میزان وقت و فرصتی که فهرست‌نگار در توصیف نسخه‌ها داشته است، (۴) محل انتشار و (۵) احساس تعلق به مجموعه، از جمله این عوامل است.

به نظر می‌رسد هدف فهرست‌نگاران خارجی بیشتر آشنایی کلی با مجموعه‌های افغانستان بوده است (در فهرست‌های بورکوی (۱۹۵۶)، العلوچی، افشار، رویت) تا توصیف دقیق نسخه‌ها؛ کمبود وقت (در فهرست‌های بورکوی (۱۹۶۴)، کلر و رویت) و دسترسی محدود به مجموعه (در فهرست دانش‌پژوه، افشار، کلر و موسوی‌نژاد) را نیز باید علاوه نمود. همچنین بیشتر فهرست‌هایی که در مجلات منتشر شده‌اند، به حداقل

اطلاعات کتابشناسی و نسخه‌شناسی بسنده کرده‌اند اما فهرست‌هایی که به صورت تک‌نگاشت مستقل نشر شده‌اند، حاوی اطلاعات کامل‌تری هستند.

از نظر روش فهرست‌نگاری، دو بخش کتابشناسی و نسخه‌شناسی در همه فهرست‌های توصیفی دیده می‌شود، اما در اکثر فهرست‌ها این دو بخش کاملاً از هم تفکیک شده نیست. همچنین میزان توصیف نسخه متفاوت است. برخی فهرست‌ها به حداقل توصیف اکتفا کرده‌اند و برخی دیگر به طور مفصل‌تری به نسخه پرداخته‌اند.

از نظر ویژگی‌های توصیف، در فهرست‌های افغانستان «محل درج عنوان نسخه» و «عنوان به زبان دیگر» در ۵ درصد از فهرست‌ها آمده است. هیچکدام از فهرست‌هایی که به فارسی، پشتو و عربی نگاشته شده‌اند، آوانگاری عنوان به حروف لاتین را درج نکرده‌اند. در بین فهرست‌های فرانسوی و انگلیسی نیز فقط فهرست کلیر (۲۰۱۶) آوانگاری عنوان و مؤلف را آورده است.

اطلاعاتی در باب تصحیح اثر و نشر نسخه فقط در ۱۰ درصد از فهرست‌ها آمده است. به نظر می‌رسد یکی از مشکلات فهرست‌نگاران افغانستان عدم دسترسی به کتابشناسی‌های عمومی و موضوعی روزآمد و فهرست کتابخانه‌های خارجی است که باعث شده است فهرست‌نگاران از تصحیح و نشر نسخه در دست فهرست‌نویسی آگاهی ندهند.

«اندازه برگ» و «اندازه متن» نیز در ۱۰ درصد از فهرست‌ها ظاهر شده است و بیشتر فهرست‌نگاران صرفاً به ذکر «اندازه قطع نسخه» اکتفا کرده‌اند. همچنین ۶۰ درصد از فهرست‌ها به درج تصاویر از نسخه‌های برگزیده، بی‌توجه بوده‌اند و تصاویری از نسخه‌های منحصربه‌فرد و تزئینات نسخه، خطوط خطاطان مشهور، یادداشت‌های مهم و انجامه‌های کهن در آن‌ها دیده نمی‌شود. همچنین نمایه که راهی سریع به داخل فهرست است، در ۶۷ درصد از فهرست‌ها وجود ندارد. ویژگی دیگر آن‌ها، مقدمه‌های خلاصه و فاقد جزئیات کافی است. اکثر فهرست‌های افغانستان فاقد مقدمه‌ای جامع درباره معرفی مجموعه و تاریخ مجموعه‌سازی، تاریخ فهرست‌نگاری در کتابخانه، منابع مورد استفاده در متن‌شناسی، نسخه‌های تاریخ‌دار، نسخه‌های تزئینی، نسخه‌های خط مؤلف و منحصر به فرد و کمیاب و موارد مهم دیگر است. در اکثر فهرست‌ها شیوه فهرست‌نگاری و شیوه تنظیم فهرست به صورت مختصر بیان شده است و موارد مهمی که به مجموعه تحت فهرست‌نویسی ارتباط می‌گیرد، در مقدمه نیامده است. به نظر می‌رسد کمبود وقت در فهرست‌نویسی، عجله در نشر آن‌ها، کمبود نیروی انسانی و میزان انتظار و توقعی که جامعه از یک فهرست داشته است، بر میزان ارائه این جزئیات توسط فهرست‌نگار نقش داشته است.

نتایج نشان داد فهرست‌نگاران افغانستان به طور متوسط به میزان ۶۱ درصد استاندارد DCRB را در فهرست‌نویسی مجموعه‌های افغانستان رعایت کرده‌اند. فهرست‌نگاران خارجی نیز به میزان ۵۹ درصد استانداردهای مذکور را رعایت کرده‌اند. اکثر مجموعه‌هایی که از نظر سازمانی به فهرست‌نگار تعلق داشته با دقت و جزئیات بیشتری توصیف شده است و در نتیجه این موضوع باعث افزایش رعایت استاندارد مذکور در کار فهرست‌نگاران افغانستان شده است. این موضوع در کار فهرست‌نگاران افغان که به فهرست‌نویسی مجموعه‌های خارج از افغانستان پرداخته‌اند نیز صدق می‌کند.

به طور کلی فهرست‌نگاران روش‌های مختلفی را جهت توصیف یک نسخه به کار برده‌اند و عدم استفاده از یک استاندارد فهرست‌نویسی مشخص، باعث اعمال سلیقه‌های شخصی در وارد کردن عناصر توصیفی مختلف در فهرست شده است. در فهرست‌های افغانستان از شیوه‌های مدرن که از قواعد فهرست‌نویسی استاندارد استفاده می‌کند و دسترسی به فهرست به صورت آنلاین از مشخصه‌های آن است، هنوز خبری نیست. علاوه بر آن فهرست‌های کتابخانه‌های خطی دنیا که امروزه به راحتی به صورت آنلاین در دسترس است، مورد استفاده فهرست‌نگاران امروزی افغانستان نیست و آن‌ها جهت کنترل کتابشناسی و آگاهی از نسخه‌های مشابه از منابع چاپی محدود در دسترس استفاده می‌کنند.

فقدان آگاهی کافی سیاست‌گذاران فرهنگی از نقش و کارکرد فهرست‌نویسی و دسترس‌پذیر ساختن مجموعه‌های خطی؛ تعصبات زبانی و نادیده گرفتن زبان فارسی و میراث برجای مانده از آن به ویژه در صد سال اخیر؛ جنگ‌های پشت سر هم دهه‌های گذشته؛ فقدان یک سازمان ارائه دهنده استانداردهای ملی فهرست‌نویسی و نهادی آکادمیک که دانش و مهارت نسخه‌شناسی را به کتابداران و کارکنان مربوطه آموزش دهد؛ عدم پویایی فهرست‌نگاران و کتابداران امروزی به روزآمد ساختن دانش و مهارت خود در حوزه استفاده از قواعد استاندارد جهانی و کمبود بودجه، از جمله چالش‌ها و مشکلات فهرست‌نگاری مخطوطات در افغانستان بوده است.

منابع

- افشار، ایرج (۱۳۸۴). فهرست اجمالی چند مجموعه (۱۱۸۶ نسخه)، فرهنگ ایران زمین، ۳۰، ۵۸۵-۵۹۰.
- افضلی، محمد اعظم (۱۳۶۳). فهرست نسخ خطی آرشیف ملی افغانستان، ج ۱. کابل: کمیته دولتی کلتور.
- افضلی، محمد افضل؛ نیر، محمد انور (۱۳۶۴). فهرست نسخ خطی آرشیف ملی افغانستان، ج ۲. کابل: کمیته دولتی کلتور.
- آهنگ، محمد کاظم (۱۳۴۶). سمینار بین‌المللی نسخ خطی، آریانا، ۲۷۲، ۱۰۹-۱۱۶.
- پرونتا، صالح محمد (۱۳۲۲). کتاب و کتابخانه، آریانا، ۷، ۳۶-۴۰.

- پرونتا، صالح محمد (۱۳۲۲). کتاب و کتابخانه، *آریانا*، ۸، ۴۳-۴۴.
- پرونتا، صالح محمد (۱۳۲۲). کتاب و کتابخانه، *آریانا*، ۹، ۲۶-۲۹.
- پرونتا، صالح محمد (۱۳۲۲). کتاب و کتابخانه، *آریانا*، ۱۲، ۲۲-۳۱.
- جاوید، احمد (۱۴۱۷-۱۹۹۷). *افغانستان، المخطوطات الاسلامیه فی العالم*، ترجمه و تحقیق عبدالستار الحلوجی، لندن: موسسه الفرقان للتراث.
- حبیب‌زوی، عبدالرحمن (۱۳۹۸). *د گنج بخش د کتابخانې پښتو مخطوطات تحقیقی او تنقیدی جائزه (د پی. ایچ. دی تحقیقی مقاله)*، پایان‌نامه دکتری، پښتو یونیورسیتی.
- حبیبی، عبدالحی (۱۳۴۱). قدیمی‌ترین مسافرین انگلیسی در افغانستان (چگونه یک راهب انگلیسی کتب‌خانه غزنه را دید؟ داستان چند نفر مسافر انگلیسی قبل از جنگ اول)، *آریانا*، ۷، ۱-۷.
- حبیبی، عبدالحی (۱۳۴۶). تاریخچه نسخه‌های خطی افغانستان و احیای متون آن، *یغما*، ۲۳۱، ۳۳۸-۳۴۶.
- حبیبی، عبدالحی (۱۳۵۴). یک کتاب ناشناخته نثر کهن فارسی: بحرالمعانی وصفوالامانی، *یغما*، ۳۱۹، ۱۳-۱۸.
- حبیبی، عبدالحی (۱۳۵۴). یک کتاب ناشناخته نثر کهن فارسی: بحرالمعانی وصفوالامانی، *یغما*، ۳۲۰، ۱۱۴-۱۱۹.
- حبیبی، عبدالحی (۱۳۹۸). *هنر عهد تیموریان و متفرعات آن*، چاپ دوم، کابل: انتشارات کتب بیهقی.
- خلیلی، خلیل‌الله (۱۳۰۹). *آثار هرات، هرات: مطبعه فخریه سلجوقی*، ۱۳۰۹.
- خلیلی، خلیل‌الله (۱۳۹۰). *یادداشت‌های استاد خلیل‌الله خلیلی طی مکالمه با دخترش ماری*، به کوشش ماری خلیلی و افضل ناصری، ویرجینیا: بی‌نا.
- دانش‌پژوه، محمد تقی (۱۳۴۶). چند نسخه خطی کتابخانه‌های افغانستان، راهنمای کتاب، ۵، ۵۲۰-۵۲۹ و ۶۲۷-۶۳۷.
- دو بروکوی، سرژ دو لوژی (۱۹۵۶). *المخطوطات العربیه فی افغانستان*، معهد، المجلد الثاني، الجزء الاول، ۳-۳۳.
- دوست، شریف‌الله (۱۳۹۷). *د افغانستان د علومو اکادمی د پښتو خطی نسخو تحلیلی څیړنه*، طرح تحقیقاتی جهت ارتقای رتبه علمی، کابل.
- رهین، رسول (بی‌تا). *پیشینه تاریخی کتابشناسی (بیبلیوگرافی نگاری) در افغانستان*، نسخه دریافت شده از مؤلف.
- ستوده، محمد ابراهیم؛ عبدالرحمن (۱۳۵۴). *د پښتو ۱۰۸ قلمی نسخو لنده پیژندنه*. کابل: دکابل پوهنتون کتابخانه.
- العلوچی، عبدالحمید (۱۹۹۴). *المخطوطات العربیه فی مکتبه متحف کابل بأفغانستان، المورد، السنه، مجلد الثاني و العشرون*، ۵۷-۶۷.
- عمرانی، سید ابراهیم (۱۳۸۵). عناصر کتابشناختی پیشنهادی برای کاربرگه ملی فهرست‌نویسی نسخه‌های خطی و چاپ سنگی، *کتاب ماه کلیات*، دی، بهمن، اسفند، ۹-۱۸.
- فشرده گزارش فعالیت‌های کمیته دولتی کلتور طی ۹ ماه سال ۶۳ (۱۳۶۳). *مجله کتاب*، ۴، ۱۰۳-۱۱۷.
- فکرت، محمدآصف (۱۳۶۳). *فهرست نسخ خطی قرآن‌های مترجم کتابخانه مرکزی آستان‌قدس رضوی*، ج ۱، مشهد: کتابخانه مرکزی آستان‌قدس رضوی.

فکرت، محمدآصف (۱۳۶۹). *فهرست الفبایی کتب خطی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی، مشهد: کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی.*

کهزاد، احمدعلی (۱۳۱۵). *موزه کابل، سالنامه کابل، انجمن ادبی کابل. ۲۶۷-۳۰۰.*

گویا اعتمادی، محمدرور (۱۳۱۴). *بعضی از نسخه‌های نایاب قلمی کابل، سالنامه کابل، ۱۷۳-۱۸۸.*

مشتری حیدری نجرابی، عبدالقدیر (۱۳۶۵). *فهرست نسخ خطی پشتوی آرشیف ملی افغانستان، کابل: کمیته دولتی کلتور، ۱۳۶۵.*

مشتری نجرابی، عبدالقدیر (۱۳۶۶). *فهرست قرآن‌های شریف خطی آرشیف ملی افغانستان، ج ۱. کابل: وزارت اطلاعات و کلتور.*

موسوی نژاد، سیدمحمد (عارف) (۱۳۹۰). *فهرست نسخه‌های خطی و اسناد موزه مردم‌شناسی (اردکان-یزد)، قم: مجمع ذخایر اسلامی.*

موسوی نژاد، سیدمحمد (عارف) (۱۳۹۱). *فهرست نسخه‌های خطی و اسناد شیخ حیدرعلی صلواتی، قم: مجمع ذخایر اسلامی.*

موسوی نژاد، سیدمحمد (عارف) (۱۳۹۱). *فهرست نسخه‌های خطی مالستان: قریه‌های حسن بلوچ، رباط، میراحمد غیغانتو به ضمیمه تصاویر چند سنگ قبر، سند و آثار تاریخی، قم: مجمع ذخایر اسلامی.*

موسوی نژاد، سیدمحمد (عارف) (۱۳۹۵). *فهرست نسخه‌های خطی آیت‌الله خادمی (مدرسه عربان)، قم: مجمع ذخایر اسلامی.*

نظری، معصومه (۱۳۹۸). *حکایتی ساختگی از قرآن‌های خطی افغانستان: نقدی بر کتاب حکایت قرآن‌های ناپیدای افغانستان و مقاله آغازی بر فهرست‌نگاری مخطوطات در افغانستان. گزارش میراث، ۸۶ و ۸۷، ۱۰۵-۱۰۸.*

نوشاهی، عارف (۱۳۹۰). *سیه بر سفید (مجموعه گفتارها و یادداشت‌ها در زمینه کتابشناسی و نسخه‌شناسی)، تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.*

نیلاب‌رحیمی، غلام فاروق (۱۳۶۱). *سیر تاریخی کتابخانه‌ها در افغانستان، کابل: کمیته دولتی کلتور.*

هیوادم، زلمی (۱۳۶۳). *د هند د کتابخانو پشتو خطی نسخی، کابل: د افغانستان د علومو اکادیمی.*

هیوادم، زلمی (۱۳۶۶). *پشتو د ادبی تاریخ خطی منابع (د تاشکند، دوشنبی، ایروان، مسکو او لنینگراد د خُینو کتابخانو پشتو خطی نسخی)، کابل: پشتوتولنه.*

واحدی جوزجانی، محمدیعقوب (۱۳۴۵). *غلط‌های کوچک در کتاب‌های بزرگ: یک مرور سطحی بر فهرست مخطوطات افغانستان، آریانا، ۲۶۷، ۵۲۰-۵۲۵.*

وفادارمادی، محمد (۱۳۹۴). *آغازی بر فهرست‌نگاری مخطوطات در افغانستان همراه با نقد کتاب حکایت قرآن‌های ناپیدای افغانستان، نقد کتاب میراث، ۸، ۶۷-۷۴.*

وکیلی پوپلزایی، عزیزالدین (۱۳۴۶). *تیمورشاه دُرانی، ج ۲، کابل: پشتو تولنه.*

وکیلی پوپلزایی، عزیزالدین (۱۳۵۰). مختصر معلومات در خصوص استکتاب و کتابخانه در افغانستان، آریانا، ۱، ۹-۳۰.

References

- Beaurecueil, Serge de Laugier de (1964). *Manuscripts D'Afghanistan*. Caire: l'Institute Francais d'Archeologie Orientate.
- BO UTAS (1977). *Notes on some public and semi- Public libraries in the near and middle east containing Persian and other Moslem Manuscripts*, Acta Orientalia, 33, 169-192. Retrieved August 20, 2021, from <https://journals.uio.no/actaorientalia/article/view/5190>
- Fine, rare manuscripts at the view of Kabul seminar* (1967). The Kabul times, 31 July 1967, 6(106) Retrieved August 20, 2021 from <https://digitalcommons.unomaha.edu/kabultimes/1538/>
- Franke, Ute, Muller-Viener (2016). Martina, *The Herat Through Time: The Collections of Herat Museum and Archive (Ancient Herat)*, Berlin: Staatliche Museen zu Berlin.
- Laugier de Beaurecueil, S. (1956). *Manuscripts d' Afghanistan*, MIDEO, 75-206.
- Richard, Francis (2016). *Report on the status of the National Archive of Afghanistan and its manuscripts collection*. Retrieved April 05, 2021 from https://persianmanuscriptinitiative.github.io/img/Report_on_the_State_of_the_National_Archive_of_Afghanistan_and_its_Manuscript_Collection_Revised_final.pdf

پیوست - سیاهه واری

																کتابخانه کتابخانه	DCRM(B)
																7C1	شکل نسخه
																7C1	معرفی نسخه و فصل بندی
																7C16	آغاز
																7C16	انجام
																1B1,B2	عنوان نسخه
																G1, 1G2	شرح پدیدآور
																1C	عنوان به زبان دیگر
																7C4,7C5, 7C6, 7C3	عنوان های دیگر
																7C3	محل درج عنوان نسخه
																4B1, 4B10, 4B11, 4B12	محل استنساخ
																1G	نام کاتب
																4D1, 4D2, 4D3, 4D5, 4D6, 4D7	تاریخ کتابت
																7C16	انجامه
																7C18	کامل / ناقص

